

Мартин Митов

ЗА ПРОИЗХОДА НА АЗБУЧНАТА ПИСМЕНОСТ

Abstract: Martin Mitov, *About the Origin of the Alphabet.*

The article examines the origins of the alphabet through theories linking it to Phoenician, Hebrew, Proto-Sinaitic, and Ugaritic scripts, incorporating recent discoveries and exploring their connections with biblical archaeology.

Keywords: *Alphabet, Biblical Archeology, Middle East, Theology*

При заселването си в Близкия изток гърците пренасят там и насаждат културните си достижения, най-вече езика, който след Александър Македонски се превръща в лингва франка на цялото източно Средиземноморие. Но азбучната писменост е едно от големите достижения („най-мощният фактор днес за възхода на човечеството“¹) на близоизточните народи, което пътува в обратна посока – от Палестина към Егея и Балканите. Общоприетото мнение е, че гръцката азбука произлиза от финикийската. Финикийското линейно писмо се смята за прототип и на древноеврейското, арамейското, арабското и т.н. Но дали точно финикийската писменост е първата. С какво са си служили древните евреи при изхода им от Египет? С египетски йероглифи или с изобретени от самия библейски пророк и водач знаци?

Идеята, че Моисей е ползвал еврейска писменост е стара. Основание за това дава Изход 17:14: „И рече Господ на Моисея: запиши това за спомен в книгата и внуши на Исуса, че аз съвсем ще излича спомена за амаликитци от поднебесието“. По-нататък в същата библейска книга четем „плочите бяха дело Божие, и писмото, издълбано на плочите, беше Божие писмо“ (Изх. 32:16). Засега използваният еврейски квадратен шрифт е ясно, че влиза в употреба след плена,

¹ Боян Пиперов, "Произход и развитие на еврейския шрифт", ГСУ Бог. Ф, Т. XXVI, 1948/49, стр. 7.

когато към 535 г. пр.Хр. евреите преминават към вавилонското арамейско писмо (произлязло от финикийската писменост).

Но дали древноеврейската писменост, засвидетелствана при Гезерския календар (от ок. 950 г. пр.Хр., т.е. от времето на цар Соломон), надписът на Моавитския цар Меса (ок. 850 г. пр.Хр.), находките от Хирбет Кияфа (датирани 10. век пр.Хр.) и др. произлиза от финикийската, или обратно, е спорен въпрос. Всъщност спорен е все още въпросът и дали календарът от Гезер е финикийски, или еврейски.

През 1904-1905 г. прочутият египтолог и един от основоположниците на систематическата археология сър Флиндърс Петри изследва Серабит-ал-Хадим, район на Синайския полуостров, „на 5 дни път с камили от Суец“¹, както самият той пише. Още от древността районът е известен с медните и тюркоазени мини, експлоатирани от египтяните. В Серабит-ал-Хадим сър Петри открива храм на Баалат, закрилница на платото, където са разположени мините, и която била известна на египтяните като „Хатор, господарката на Тюркоаза“². Египетските надписи, открити по на юг (по склоновете на Джебел Магара и в долината Уади Мугара), описват минните дейности и тяхната сложна организация. Но не всички надписи са с египетски йероглифи и на езика на древните египтяни. В близост до мината Петри открива надписи с различна писменост. Три експедиции, водени от проф. Лейк от Харвард през 1927 г., 1930 г. и 1935 г., добавят към откритието на Петри още 20 нови надписа. Един от тях е възстановен от Финландска експедиция през 1929 г. Надписите се състоят предимно от линейни пиктографски символи, вписани върху статуетки, каменни пана и скални лица (главно върху пясъчник). Различават се общо 23 отделни знака или букви³. Тези надписи се смятат за първите артефакти, съдържащи нов вид писменост, наречена впоследствие протосинайска.

¹ William Matthew Flinders Petrie, *The Sinai Expedition, 1904-5. Man*, Vol. 5 (1905), 13.

² Хатор е богиня на любовта и красотата в египетския пантеон. Изобразява се с рога на крава, между които носи слънчев диск. Една от важните богини е и е била много почитана не само в рамките на Египет, а и в целия регион. Вероятно, ако Хатор е богинята закрилница на този район, не само египтяните са я почитали, но и местните и то под нейното си име.

³ Herbert G. May, "Moses and the Sinai Inscriptions". *The Biblical Archaeologist*, vol. 8, no. 4, 1945, pp. 93-99.

По-късно протосинайски надписи са открити както в Палестина (от около 1700-1500 г. пр.Хр.), така и в същинския Египет.

Поради липсата на стратифициран археологически контекст за много от находките от Серабит-ал-Хадим, абсолютните дати трудно могат да бъдат установени, въпреки че някои учени ги определят като идващи от началото на второто хилядолетие пр. Хр.¹ (т.е. от времето или малко след най-активната експлоатация на мините в района – около 2000-1780 г. пр.Хр.).

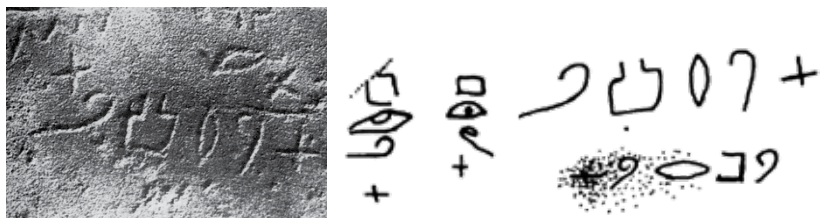
Разчитането на надписите не става бързо. През 1916 г. проф. Алън Гардинър публикува проучване, според което в надписите е използвана протосемитска азбука, която има връзка с египетските иероглифи (или произхожда от тях)². Днес изглежда несъмнено, че имаме пример на буквена писменост. В тези надписи по всяка вероятност можем да намерим корена на финикийско-ханаанско-еврейска писмености, а това означава, че можем също да проследим произхода на гръцката и римската азбука, а съответно и на кирилицата.

Проф. Гардинър забелязва повтаряща се четирибуквена комбинация b'lt (бет-алп-ламед-тав), разчетена като Баалат, т.е. Госпожа (Господарка, или женски род на бог Баал), правдоподобно идентифицирана с „Господарката на тюркоаза“ от египетските надписи. При сравняване на начертанието на знаците е очевидна връзката на това писмо с древноегипетското³. А защо е търсена нова графика при положение, че египетската писменост е имала и фонетични йероглифи, вкл. едноконсонантни знаци? Можем само да предполагаме, че става дума за друг език, а и за други хора, непринадлежащи на кастата на писарите в Древен Египет. Има основания да се твърди, че това са работници-евреи в мините, но да се отива към твърдението, че тази писменост е дело на Моисей е вече прекалено.

¹ Orly Goldwasser, "How the Alphabet Was Born from Hieroglyphs", *Biblical Archaeology Review* 36.2 (2010): 36, 38–50.

² Alan Henderson Gardiner, "The Egyptian Origin of the Semitic Alphabet". *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 3, No. 1 (Jan., 1916), pp. 1-16.

³ Николай Шиваров, *Библейска археология*. Синодално издателство: София 1992, с. 249; Orly Goldwasser, "How the Alphabet Was Born from Hieroglyphs". *Biblical Archaeology Review* 36, No. 2 (March/April), pp. 40-53.

Ил. 1 Надписът „Баалат“

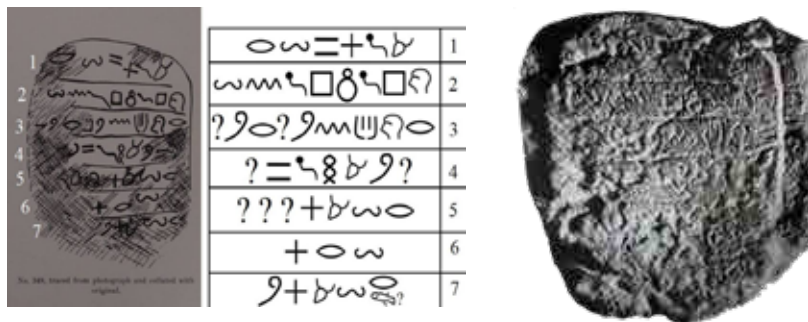
Достоверно е, че финикийското писмо произлиза от протосинайското. Но откритите надписи от тази писменост са твърде малко и твърде кратки, за да бъде неоспоримо тяхното разчитане, още по-рисковано е да се твърди, че това са надписи на еврейски език. Подобна грешка прави проф. Хуберт Гример преди век, когато например в надпис 349 от Серабит-ал-Хадим той вижда много повече знаци от останалите учени и прави извод, че това е писано от самия Моисей, че египетската царица Хатшепсут го е спасила от водите на Нил и т.н. За да получи това тълкуване, Гример чете на ерозиралата и разчупена повърхност като букви драскотини, износвания и пукнатини. В първия ред той успява да прочете шестнадесет букви, докато други (напр. проф. Олбрайт) могат да видят само пет букви. Гример вижда странни комбинации от букви, без паралел в ранните азбучни текстове. Подобни грешки проф. Гример допуска и с други надписи¹. Въпреки, че по-късно се поправя и прави много добри разчитания и преводи, и до днес много учени в желанието си да открият „оригинала“ на Петокнижието мултиплицират неговите грешки и продължават да виждат във всяко съчетание на мем и шин (𐤌 𐤍 / ~ 𐤎), или тяхно подобие – споменаване на Моисей². Освен чисто графичната грешка, съществува и историческа – царица Хатшепсут е царувала три века след появата на тези надписи...

Грешното разчитане на проф. Гример подвежда и проф. Пиперов,

¹ Herbert May, "Moses and the Sinai Inscriptions". *The Biblical Archaeologist*, vol. 8, no. 4, 1945, p. 98.

² Особено активен в последните години е американският археолог и епиграф Дъглас Петрович, който по подобен начин „разчита“ 18 надписа, намерени на три места в Египет, вж. <http://www.bible.ca/manuscripts/bible-archeological-evidence-of-the-Exodus-Egyptian-Oppression-Hebrew-Conquest-Israel-Sinai-inscriptions-Jacob-in-Egypt-Joseph-Moses-inscription.htm>

който се позовава на тези изследвания – разбира се, без да е разполагал със снимки на оригиналните находки, а позовавайки се само на схемите от публикациите на немския учен¹.

Ил. 2 Надписът Sinai 349 и неговото разчитане от Гардинър

Неоспоримото разчитане на протосинайската писменост все още предстои и това зависи пряко от броя и размера на находките – засега са намерени само кратки надписи, при това малко на брой. Но археологическите проучвания не спират – например в средата на 90-те години на 20. век във Уади-ел-Хол, близо до Тива, бяха открити два едноредови скални надписа, чиито знаци са същите, като знаците от надписите от Синайския полуостров.

Дотук всъщност не става дума за същинска азбука, а за консонантно писмо, т.нар. „абджад“, в която има букви само за съгласните. Ако отворим енциклопедиите, на много места можем да прочетем, че първата същинска азбука е гръцката и тя произхожда от финикийската. Но това исторически не е вярно.

фонетично значение	г	х	з	с	,	ш
северно семитски	└	≡	┌	≡	○	W
угаритски	└	≡	└	≡	└	└

Ил. 3 Сходни знаци между угаритската азбука и финикийското писмо

¹ Боян Пиперов, *цит. свч.*, 11-12.

Всъщност все още съществуват хипотези, че самата финикийска писменост е произлязла от клинописа, а не от египетските йероглифи. Основание за това е откритата в Рас Шамра (дн. Сирия) угаритска култура със съответната своя азбука, представляваща всъщност клинопис¹. За разлика от протосинайското писмо, угаритските знаци имат по-малко графично сходство с финикийските – от засвидетелствани 30 знака, само 6 си приличат със съответните им, имащи същото значение семитски знаци². Но подреджането на знаците е същото, както във финикийския – сред многобройните глинени плочки има открита такава, изписваща цялата угаритска азбука (т. нар. угаритски абecedарий, или азбучник), със съответната подредба, като са добавени обаче и знаци за гласните, което я прави де факто първата същинска азбука.

Ил. 4 Угаритският азбучник, ок. 1400 г. пр.Хр.

Плочката е датирана от периода 16. до 13. век пр.Хр., като основните находки са от 14. век – т.е. приблизително по времето на възникване на финикийското писмо, малко след протосемитските

¹ Древноперсийската писменост, използвана по време на Ахеменидите също използва клинопис, но тя избира друг път на развитие и приспособяване на тази знакова система към фонетиката на индоевропейските езици – чрез комбинация от знаци само за отделна фонема и знаци за срички, т.е. тя по-скоро е „абугида“.

² Давид Дирингер, *Алфавит*, Москва: Издательство иностранной литературы, с. 243-245.

надписи и преди най-старите открити гръцки и еврейски.

Общата подредба на буквите не е толкова странна, като се има предвид, че районът на Угарит по онова време е бил населяван от много семити, самият град е на брега на Средиземно море, т.е. съществували са търговски контакти и влияния. Въпросът е кое писмо е прототипът. А и наличието на знаци за гласни звукове води до извода, че самата угаритска азбука е създадена за несемитски език. В знаците има външно сходство с другите клинописни системи, но те не отразяват същите фонеме. Вероятно е избран клинопис заради материала и средствата, използвани за писане – чрез впечатване на тръстика в глина.

Съществуват теории и за произход на азбучната писменост от откритите в Библос надписи (от 3-то хилядолетие пр. Хр.)¹, а също и от крито-микенската култура. Но нито надписите от Библос са разчетени неоспоримо (главно поради малкото открити находки с такива знаци), нито старото критско писмо, т. нар. Линеар А. По-късно развитото се писмо Линеар В е разчетено, но то е сричково². А и на практика няма знаци със сходна графика с тази на гръцката или финикийската писмености, въпреки някои опити да се намери връзка³.

Според легендите, гръцката писменост е създадена от Кадъм (Κάδμος), както пишат много антични автори. Интересна е версията, преразказана ни от Диодор Сицилийски „писмеността изобретили сирийците [а Угарит е разположен в Сирия], от които са я заимствали и предали на елините финикийците, доплували заедно с Кадъм в Европа, затова и писмената се наричат финикийски...“ (Diodorus, V.74)⁴. Самият Кадъм е живял повече от 1000 години преди Херодот, т.е. преди 1500 г. пр.Хр.⁵ Херодот пише за него следното: „Финикийците, които дойдоха с Кадъм - сред които бяха и гефиреите – донесли при елините, заселвайки се там, многобройни и различни познания и най-вече писмената, каквито елините нямали преди това, както ми

¹ Николай Шиваров, *Библейска археология*, с. 248.

² Давид Дирингер, *цит. съч.*, с. 236-239.

³ Вж. Γεώργιος Μλατσινιώτης, *Το ελληνικό αλφάβητο*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2018, σ. 33-53.

⁴ Diodorus of Sicily, *With an English translation by C. H. Oldfather. In twelve volumes (Loeb Classical Library)*. Vol. III. Books 4.59-8. Harvard University Press, 1935, 296-297.

⁵ Херодот, *История*. София: НБУ, 2010, с. 156 (Herodotus, *Histories*, 2.145.4)

се струва – с тях първо си служели всички финикийци. С течение на времето те променили езика си, както и формата на писмената си. По това време голяма част от околните области били заселени от елини йоници; именно те заели писмената от финикийците и били обучени и с малки изменения във формата им започнали да ги употребяват; служейки си с тях, те ги нарекли финикийски знаци (Φοινίκων τὰ γράμματα), тъй както справедливостта го изисквала, понеже финикийците ги били донесли в Елада. От древни времена йонийците наричат папируса пергамент, защото някога папирусът бил рядкост и те употребявали вместо него пергамент от кози и овчи кожи; по мое време много от варварите още пишеха на такива кожи. Аз самият видях кадмейски писмена (Καδμεία γράμματα) в храма на Аполон Исмениос в Тива в Беотия, издълбани на три триножника; повечето от тях приличат на йонийските.¹ Но населяващите Егея и Елада едва ли по онова време са различавали Угарит от Финикия...

За произхода на гръцката писменост от финикийската има и други аргументи, освен позоваването на приноса на Кадъм. Например, имената на буквите – алфа, бета, гама, делта и т.н., нямат значение на гръцки, но повечето от техните семитски еквиваленти – алеф, бет, гимел, далет и т.н., са семитски думи. Сходни са и начертанията, като тези на семитски знаци наподобяват съответните обекти (например *бет* означава „къща“ и буквата прилича на къща □ 𐤁)². Подредбата обаче може да произлиза от азбуката на Угарит, а не обратното.

¹ Херодот, *История*, София: НБУ, 2010, с. 306 (Herodotus, *Hist.*, 5.58-59)

² Joseph Naveh, *Early history of the alphabet: an introduction to West Semitic epigraphy and palaeography*. Skokie (IL): Varda Books, 2005, p. 175.

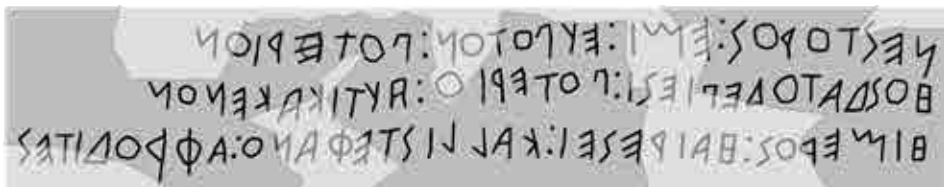
Египетски иероглифи	Протосинайско писмо	Финикийско писмо	Арамейско писмо	Староеврейско писмо (Гецер)	Староеврейско писмо (Силоам)	Ранна гръцка азбука	Съвременна гръцка азбука	Еврейско квадратно писмо

Ил. 5 Сравнение между знаци от египетски, ранносемитски и гръцка писмености

Връзката на гръцката азбука с финикийската писменост е очевидна, но остава спорен въпросът кога се е отделила от нея (например добавени са 5 нови букви още в най-ранния период). Най-старите открити надписи на гръцки са от 8. век пр.Хр., но това не означава, че те са най-стари по принцип. Някои букви са изчезнали в един момент от класическата гръцка азбука – например Q (копа), която е част от т.нар. Коринтска азбука¹ и др. дорийски текстове и явно произлиза от финикийското Φ и протосинайското Q (коф), а днес е част от латиницата (Q), макар да няма разлика фонетично с K в латинския. Находките със стари гръцки надписи са много ограничени и това, не ни дава възможност да проследим пътя на проник-

¹ Днес в района на Коринт няма надписи, използващи Q, макар най-старото изписване на града да е именно с този знак. Но в района на Амвракия (дн. Арта) се среща. Това е обяснимо предвид факта, че Амвракия е Коринтска колония, а самата митрополия е била разрушена многократно и много от паметниците от преди преосноваването на града от римляните са изгубени.

ване и развитие на древногръцката азбука. Ако приемем разказа на Херодот, че са писали на пергамент, то логично е да смятаме, че тези кожи не са издържали на времето и са изгубени. Запазено е само това, което е написано върху камък или глина. Всъщност носителят и материалите за писане са определящи за вида на знаците при всички писмености – клинописът е идеален, когато се работи върху мокра глина, но не е толкова удобен при работа върху пергамент или папирус. Върху камък може да се издялат всякакви знаци, но най-лесно е ако е те са линеарни. При дялане е по-удобно да се пише от дясно наляво – с лявата ръка се държи длетото, а с дясната – чукът¹. Но при писане върху подобен на хартия носител няма особено значение. Посоката на писане е една от големите разлики между гръцката и семитските писмености – докато всички финикийски текстове се четат от дясно наляво, при древните гърци има открити и надписи, изписани от ляво надясно, а също и т. нар. бустрофедон². Едва от 4. век пр.Хр. насам, когато архаичните местни варианти са заменени с единната класическа азбука, буквите са фиксирани, както и посоката на писане – от ляво надясно.

Ил. 6 Надпис от Евия (ок. 800 г. пр.Хр.)

Може да се направи аналогия с доста по-късно създадената гла-

¹ Вж. и Николай Шиваров, *Библейска археология*, София 1992, с. 253 и сл.

² Архаична форма на писане, при която посоката на писане се променя във всеки следващ ред, т.е. ако първият ред е изписан от ляво надясно, вторият е от дясно наляво, третият отново от ляво надясно и т.н. Удобството на тази система е в това, че началото на всеки следващ ред се намира в непосредствена близост до края на предишния и не е необходимо четящият да „връща“ погледа си, търсейки началото на следващия ред; по този начин се предотвратява възможността при четене да се пропусне ред. Неудобството на бустрофедона е, че се мени не само посоката на писане, но и формите на буквите, които във всеки нов ред се изписват огледално спрямо предишния.

голица, която като начертание няма много общо с дотогава съществуващите знакови системи, но подредбата на буквите в основни линии следва гръцката (съответно и финикийската). Глаголицата бързо е заменена от много по-удобната кирилица, която и като начертание копира гръцката азбука, разбира се със съответните допълнителни знаци, отговарящи на фонемите, които отсъстват в гръцкия, но ги има в българския език. Възможно е по-същия начин угаритската азбука да е създаден за нуждите на един несемитски език, като писменост, много по-достъпна и лесна от доминиращите йероглифни такива. Но ограничението на клинописа при употреба, както и наличието на опити да се преработят и опростят египетските йероглифи в крайна сметка са довели до изтласкване на тази знакова система от по-удобната финикийска, съответно до паралелното развитие и на една истинска азбука като гръцката, от която впоследствие произлизат и латиницата, и кирилицата.

